

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ МОВНИЙ СУРЖИК У ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ (ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті йдеться про українсько-російський мовний суржик, що сформувався внаслідок тривалої взаємодії на території України російської та української мов. Описуються стилістичні функції та виражальні можливості лексичних суржикових елементів, які використовуються в текстах української постмодерної прози.

Ключові слова: українсько-російський мовний суржик, стилістичний ефект, комунікативна ситуація.

Масове проникнення елементів російської мови в структуру української завдяки тривалому їх контактуванню породило явище українсько-російського мовного суржику – “гібридне українсько-російське мовлення”, або “мішану субмову” [3, 11], яка поступово стала засобом щоденного побутового спілкування багатьох українців. У мовознавчій літературі суржик кваліфікують по-різному. У більшості досліджень спостерігається тенденція розглядати це мовне явище як одну з форм українського просторіччя. В енциклопедії “Українська мова” зазначено: “Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (унаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами” [11, 616]. В. Труб визначає суржик як “третю” мову, яка функціонально співвідноситься з українським просторіччям [10, 46-47]. У розумінні Л. Масенко суржик постає як специфічна форма побутування мови в Україні, поява якої спричинена прагненням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища [3, 13].

Говорячи про суржик, ми не можемо уникнути оцінок цього явища; тим більше, як влучно зазначає Л. Ставицька, “метамовна та оцінна рефлексії настільки значимі для суржику, що, по суті, визначають його існування як поняття...” [6, 18]. Оцінка цього мовного явища відзначається неоднозначністю поглядів, однак більшість дослідників, характеризуючи суржик, дають йому негативну оцінку. Наприклад, для А. Погрібного це “хімерія”, яка, з одного боку, засмічує, руйнує нашу мову, але з іншого – служить ніби щитом, який боронить її від остаточного нищення [5, 10]. Схожу думку висловлює Л. Ставицька, зауважуючи, що попри довготривалий і потужний тиск із боку російської мови українська в цьому гібриді все ж збереглася, хай і у спотвореному вигляді [6, 22-25]. На думку В. Явір, носії суржику не володіють у повному обсязі жодною з мов – ні російською, ні українською, оскільки засвоюють мови на рівні мішанки з обох мов, яка руйнує українську мову зсередини [12, 316]. Тому, зазначає О. Тараненко, масове проникнення цього мовного явища є деструктивним як для подальшої долі української мови, так і для її носіїв, які, не маючи у своєму розпорядженні всієї повноти мовних засобів для адекватного вираження своїх думок та почуттів, не можуть у досить багатьох ситуаціях публічного спілкування не відчувати внаслідок цього своєї неповноцінності [8, 27]. Ми схильні підтримати позицію тих дослідників, які вважають, що “однозначне категорично негативне ставлення до суржику навряд чи коректне, бо сприймається як таке ж ставлення й до його носіїв, тобто практично до всіх сучасних українців” [4, 80]. Адже, як влучно зауважила Л. Ставицька, суржик як реальний продукт двомовності став основою чи частиною мовного світу багатьох людей, які володіють різним ступенем мовної компетенції, реалізованої у різних соціальних і комунікативних сферах [7, 68]. З іншого боку, ми усвідомлюємо, що намагання уникнути будь-якого оцінювання й описати суржик відсторонено може сприйматись як його позитивна оцінка. Тому ми спробуємо оцінити це мовне явище з погляду його стилістичних можливостей.

За спостереженнями дослідників, уживання українсько-російського суржику в українській літературі розпочинається одночасно з її формуванням на живій народно-розмовній основі. У художній прозі суржиком як одним із стилістичних засобів послуговувалися В. Винниченко, А. Головка, Г. Косинка, О. Вишня та ін. Але справжній “суржиковий бум” в українській літературі розпочався в 1990-і роки ХХ ст., коли значно послабилися цензурні, редакторські та інші подібні обмеження [9, 113-119]. Суржикові елементи активно використовуються й у сучасній художній літературі, зокрема у творчості українських письменників-постмодерністів – Михайла Бриниха, Софії Андрухович, Світлани Пиркало та ін..

Використовуючись у мовленні персонажів постмодерної прози, суржикові елементи, як і в творах інших напрямків, виступають одним із засобів характеристики героя, особливостей його

індивідуального мовлення, рівня освіченості тощо. Наприклад: *У вас тут, почав він, на третьому етажі человека зарізали. Пісят першого года рождєнія. Його сосед, із котрим він жив, вернувся утром сьгодні з діжурства, і застав картину: лежить голій, в чьом мать роділа, на дивані, горлянка отак-о... (2, 15); – Зачім ти мене обманув? Ану сліши, одкрий машину (6, 67); Обіцаю, шо не потривожу Вашого спокойствія (1, 121).*

Інколи суржикові лексеми, потрапляючи до складу непрямой та невласне прямої мови, ніби постають на межі авторського мовлення та мовлення персонажа, що надає всьому висловлюванню експресивності й емоційності, підкреслюючи при цьому іронічність оповіді: *це ти, золотце, конєшно, загнула (7, 36); Тому що, зазвичай, коли у неінтелігентних хлопців запитують, чого ти не са свасей малой, то вони відповідають, що та пішла ана, прастітутка (10, 6); Але насправді, хто ж не любить жіночих журналів? Кому не подобаються душещипальні розповіді про те, як він її той, а вона його любила, а він, козел, ну, а потім вона почала нове життя і виграла з горя в казино десять, а краще сто тисяч доларів (не може ж вона їх заробити, справді), а він прийшов, а вона йому – пішов ти, а потім вийшла заміж за тенісиста, а потім – на їм усім, на! Поняли, казли? (9, 12-13).*

Слід зауважити, що наявність суржикових елементів у мовленні персонажів постмодерних творів не завжди свідчить про недостатню освіченість та загальний низький культурний рівень цих персонажів. У деяких випадках герої постмодерністських творів послуговуються нелітературною лексикою, зокрема суржигом, лише в окремих комунікативних ситуаціях – наприклад, під час приватної розмови в колі близьких друзів, так би мовити, “у товариських міжсобойчиках” [6, 23], як це відтворює С. Пиркало: – <...> А я такий – ой, пацани, я на поїзд опаздую, і давай я туда бігти <...>. А всі вже пасуть, шо я лажу по сумках. Я опять – грошей нема. Усі регочуть. <...> Семен, коли захоче, говорить прекрасною українською мовою, а також при бажанні іспанською і ще кількома маловідомими в Україні мовами. Але йому так нецікаво (9, 5).

Загальновідомо, що велика кількість українців звикли послуговуватися суржигом у сімейному колі. Деякі риси психологічного портрета носіїв суржику як сімейного мовного коду, а також іронічне ставлення автора до таких мовців показано в романі С. Пиркало “Зелена Маргарита”: *Всі між собою говорять по-російськи, а з чоловіками по телефону – суржигом. Не знаю, що це за дивний рудимент радянської свідомості, чому вже й між собою не говорити суржигом? (9, 44).*

У ряді випадків суржикові елементи вводяться в авторське мовлення у вигляді коротких укралень, які відчутно вирізняються на тлі загалом унормованої мови й створюють певні стилістичні ефекти – відтворюють побутові ситуації, підкреслюють іронічне ставлення автора до персонажа чи описуваного явища тощо; тобто спостерігається іронічне вживання русизмів як елемент мовної гри: *Це послідне діло, коли мужчина нічого не може вдіяти, у нас всі мужчини нічого не можуть вдіяти, я боюся, що моя дружина стане феміністкою і пошле мене на фіг. (8, 9); (були – писателі, актьори, вопшем, тоже набрід порядошний) (7, 80); Ми розливаємо по второй; Вони цілими днями переймаються, як заощадити гроші, купивши щось дешево, але хароше; я все-таки займаюся світським, звиняйте на слові, життям (9, 23; 44; 12); вкотре нагадував забудькувтому урядникові своє прізвище, ім'я, род занятій та мету відвідин (3, 16).*

Привертає увагу використання в одному висловлюванні суржикових елементів із іншими різновидами нелітературного мовлення – сленгізмами, жаргонізмами, розмовно-просторічною та лайливою, вульгаризованою лексикою; такі факти свідчать про зближення та взаємодію різних видів розмовного нелітературного мовлення. Наприклад: – Да-да, – сьорбнув я пивця. – Бува й похуже. Діствітільно – сучара, – подумав я і додав: – В натурі (6, 55); ти це звідала колись на писательському збіговиську в одній азійській країні (7, 26); Коли до закритія магазіна залишались щитані понти, охрانیк рішив пройтись по завідєнію; Васілій відчув, що дитині <...> просто облом розказувать історію тіпа атмазки; Він должин почувствовать, шо я питаюся ізбавиця от єдиного свідка, а це очінь стрьомно; Дома вона витирала помаду влажною і сухою салфетками (по очіріді) – й опять же не задумувалась, нафіга нада було мазаця (5, 3) (збіговисько – розмовне; сучара – лайливе; в натурі, понти, облом, стрьомно, нафіга – соціальні діалектизми).

Інколи таке поєднання може утворювати своєрідний синонімічний ряд, компоненти якого належать до різних структурно-функціональних різновидів нелітературного мовлення, що також створює своєрідний стилістичний ефект: *А навпроти сидять однакові дівахц, чи то пак, дєвчюнкї*

або, краще сказати, тьолкі” (3, 45) (дівахи – розмовно-просторічне; дєвчюнкi – суржикiзм; тьолкі – соціолектизм).

В інших випадках суржик поєднується з книжною поетичною або термінологічною лексикою (подеколи перекрученими з погляду фонетичних норм словами), що зазвичай створює гумористичний або іронічний ефект, наприклад: *Запомни це, мій мальчик златокудрий; У цієї фігури є ще одне тотемне ім'я, каторе видумали на сєверних землях якiто нащадки тюленєй і уральських гномів <...> Ладья; Вона наче вивалилась із романів Івана Гончарова і даже виражалась так, що змушувало довго кліпать ресніцями, перш ніж риципієнт соображав, чого вона хоче (5, 26; 23; 16).*

Наведені приклади засвідчують, що в постмодерністських текстах суржикові елементи потрапляють в авторське мовлення не лише у вигляді незначних укралень, але й можуть уживатися в мові автора досить активно. Найпоказовішим у плані широкого використання цих лексичних одиниць є написаний суржиком роман М. Бриниха “Шахмати для дибілів”. Шокує вже перший абзац твору, де кількість ненормативних елементів майже дорівнює половині загальної кількості слів цього уривку: *Мальчик сидів на підлозі, розклавши навколо себе пакети з чіпсами, шоколадні батончики і кукурузяні хлопья. Спершу він жмакав спустошені пакети й відкидав їх убік. Но всі ці обгортки були дуже льогенькі, й тому далеко не відлітали. Так і сидів мальчик, поміж сміття та вкусностєй, і ніхто не мішав його мислям. Це продолжалось ровно пiтнадцять хвилин (5, 2).*

У читача виникають різні припущення стосовно мети, яку ставив перед собою автор, обираючи таку нестандартну навіть для постмодернізму форму оповіді: підвищити статус суржикую якщо не до рівня літературної мови, то хоч би до одного з її функціонально-стилістичних різновидів; орієнтувати твір на читацький загаль людеі малоосвічених, які не володіють нормами літературної мови; закодувати подану інформацію; знівелювати образ автора тощо. Та все ж, на наш погляд, в основі такого вільного добору мовних засобів лежить передусім прагнення епатажного вербального самовираження. Слід визнати, що за допомогою суржикую тут не тільки створюються гумористичні, сатиричні та іронічні ефекти (для української культури такий маргінальний мовний гумор не є новим), а й висловлюються погляди автора на гострі соціальні та деякі філософські питання, через що суржикові елементи поєднуються з книжною лексикою, зокрема суспільно-політичною та термінологічною, до того ж у деяких випадках термінологіями не відповідають фонетичним нормам літературної мови (далі – слово парадізма). Наприклад: *дана модель – то вивернута шинелька нашого міра, в якому каралі плюють на народ, жирують і льогко провтикують державність, суверенітет та інші націстворчі чинники; Представ собі, що ти стоїш у лісі й дивишся, як у тебе під ногами бігають тудасюда мурахи. Вони вроді би бігають у різних напрямках, тащать на собі що попало, нападають на якихось врагів не дуже моцних. Но всі їхні розхристані действія – не випадкові. Над ними єсть мета і свод правил. І що б не робила кажда отдєльна мураха – все це підчиняється, так сказать, парадізмі мурашника. Смысл в тому, що кажда свобода – єто обмеження її горизонтів (5, 16; 35).*

Незважаючи на те, що в усіх наведених нами прикладах суржик уживається зі стилістичною метою, навряд чи можна позитивно ставитися до активного використання цього мовного явища в художніх текстах. На наш погляд, це може сформувати хибне уявлення, ніби суржик може повноцінно функціонувати як у сфері художньої творчості, так і в багатьох інших, через що оволодіння літературною мовою вважатиметься не обов'язковим. Тим більше, як констатує Л. Масенко, у сучасних умовах українська мова й так практично втратила інформаційно-культурний простір [2, 7]. Дійсно, масова культура в Україні майже вся російськомовна; тож чи варто створювати ще суржикомовну?

Отже, суржикові лексичні елементи використовуються в постмодерних текстах із різними стилістичними настановами. Уживаючись у діалогах, вони поряд із розмовно-просторічною та соціально маркованою лексикою служать одним із засобів характеристики персонажа. У сучасній прозі суржик використовується також в авторському мовленні. В одних випадках спостерігаються незначні суржикові вкраплення як елементи мовної гри; в інших – активне входження цих одиниць у авторський текст. Специфічною рисою використання суржикую в текстах сучасної української прози є поєднання в межах одного текстового уривку суржикових елементів з одиницями інших структурно-функціональних різновидів нелітературного мовлення – соціально маркованою та розмовно-просторічною лексикою; це свідчить про зближення різних соціальних різновидів мовлення. Крім цього, суржик поєднується з книжною суспільно-політичною або термінологічною лексикою, що зазвичай підкреслює іронічний характер висловлювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лесюк М. П. Розмовно-маргінальна лексика української мови та її лексикографічне опрацювання / М. П. Лесюк // *Мовознавство*. – 2007. – № 6. – С. 12-19.
2. Масенко Л. Мовно-культурна ситуація в Україні (Соціопсихологічні чинники формування) / Л. Масенко // *Дивослово*. – 2001. – № 10. – С. 7-11.
3. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Л. Масенко // *Дивослово*. – 2002. – № 3. – С. 11-13.
4. Остроушко О. Суржик у духовному світі сучасних українців / О. Остроушко // *Актуальні проблеми філології і методики викладання мов: [зб. наук. пр.]*. – Кривий Ріг, 2003. – С. 79-86.
5. Погрібний А. Суржикізація / А. Погрібний // *Урок української*. – 2006. – № 1-2. – С. 9-13.
6. Ставицька Л. Суржик: міф, мова, стиль / Л. Ставицька // *Мандрівець*. – 2002. – № 1. – С. 18-27.
7. Ставицька Л. Суржик: суміш, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: [зб. наук. пр. / за заг. ред. Л. Ставицької]*. – К.: Пульсари, 2007. – С. 31-120.
8. Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози / О. О. Тараненко // *Мовознавство*. – 2008. – № 1. – С. 14-30.
9. Товстенко В. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище: [монографія] / Вікторія Ростиславівна Товстенко. – К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2003. – 278 с.
10. Труб В. Явище “суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. Труб // *Мовознавство*. – 2000. – № 1. – С. 46-57.
11. Українська мова. Енциклопедія [уклад. В. М. Русанівський та ін.] – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 750 с.
12. Явір В. В. Питання мови в аспекті нашого духовного буття і національної безпеки / В. В. Явір // *Література. Фольклор. Проблеми поетики: [зб. наук. пр.]*. – К.: Акцент. 2007. – Вип. 27. – Ч. 1. – С. 309-326.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андрухович С. Жінки їхніх чоловіків / Софія Андрухович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 160 с.
Андрухович С. Сьомга / Софія Андрухович. – К.: Факт, 2007. – 384 с.
Андрухович Ю. Дванадцять обручів / Юрій Андрухович. – К.: Критика, 2003. – 317 с.
Бриних М. Електронний пластилін: [повість] / Михайло Бриних. – К.: Факт, 2007. – 244 с.
Бриних М. Шахмати для дибілів: [роман-посібник] / Михайло Бриних. – К.: Факт, 2008. – 144 с.
Жолдак Б. Гальманах / Богдан Жолдак. – К.: Факт, 2007. – 248 с.
Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: [роман] / Оксана Забужко. – [9-е вид.] – К.: Факт, 2007. – 176 с.
Костенко Л. Записки українського самашедшого: [роман] / Ліна Костенко. – К.: А БА-БА-ГА-ЛІА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
Пиркало С. Зелена Маргарита: [повість, оповідання] / Світлана Пиркало. – К.: Факт, 2007. – 184 с.
Чех А. Цього ви не знайдете в Яндексі / Артем Чех. – Харків: Фоліо, 2007. – 218 с.

В статье описывается украинско-русский языковой «суржик», который сформировался вследствие длительного взаимодействия на территории Украины русского и украинского языков. Описываются стилистические функции и выразительные возможности лексических «суржиковых» элементов, используемых в текстах украинской постмодернистской прозы.

Ключевые слова: украинско-русский языковой «суржик», стилистический эффект, коммуникативная ситуация.

The article presents the Ukrainian-Russian language «surzhik», which appeared as the result of long contact of the Ukrainian and Russian languages on the territory of Ukraine. The stylistic function and expressive abilities of lexical «surzhik» elements, which are used in the texts of the Ukrainian postmodern prose are also presented in the article.

Key words: Ukrainian-Russian language «surzhik», stylistic effect, communicative situation.